

İSLAM DÜŞÜNCESİ ÜZERİNE

Söyleşiler Ve Konuşmalar “Filler Ve Körler”

Prof. Dr. Ekrem DEMİRLİ, Sufi Yayınları, İstanbul, 2016, 319 S.

Süleyman Arif ORAN*

Elimizdeki kitap iki bölümden müteşekkildir. Birinci kısımda üç ana başlık bulunmaktadır. Tasavvufun mâhiyeti hakkındaki tartışmalar, Gazzâlî'nin *el-Munkız mine'd-Dalâl* kitabı üzerine yapılmış değerlendirme ve bu başlıklara bağlı olarak İbnü'l-Arabî ve kısmen de Konevî üzerine incelemeler şeklindedir. Her üç başlık da kendi arasında bir bütünlük içinde kaleme alınmıştır. Kitabın ikinci kısmı ise muhtelif yerlerde yapılan röportajlardan oluşmaktadır. Eserde insanın mutlak hakikat arayışında İslam düşüncesinin sunduğu imkanların soruşturulması temel hedef olarak belirlenmiştir.

“Tasavvuf nedir?” sorusu kitabın ilk başlığıdır. Bu başlık, tasavvufun kök anlamlarını ve terim anlamlarını incelemekten ziyade, bu şekilde kurgulanan bir sorunun tasavvuf araştırmalarına ne ölçüde istikamet verebileceğini sorgular. Giriş yerine yazılmış bu bölüm de ‘sadır ilmi’ ile ‘sadır ilmi’ arasındaki zıtlığın tasavvuf disiplininin gidişatına yön verdiği ve ciddi problemlere yol açtığı zikredilmiştir. Tasavvufun ‘sadır ilmi’ olması beraberinde ‘şifâhî’ olarak varlığını sürdüren bir literatür mirasını ortaya çıkarmıştır. Tarikatlerin menkıbevî anlatımıyla belirsizleşen tasavvuf anlayışı ile literatürde bir sistematige yerleştirilmek istenen tasavvufun birbirine uyum sağlayamadığı tartışması bu bölümün mihenk taşı olarak

* Arş. Gör. Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, suleyman_arif@hotmail.com

zikredilebilir. Şifâhî olarak aktarılan menkıbelerle ‘sırrî’ ve ‘üst-hakikî ilim’ vurgusu yapılmış ve belirsizliğin daha da büyük bir sorun haline geldiği aktarılmıştır. Birtakım rivayetlerle belirsizleşen tasavvufun içerisinde şeriat-hakikat karşıtlığı tesis edilmiştir.

Birinci bölümde günümüz tasavvuf yorumları hakkında değerlendirilmelerde bulunulmuş. Tasavvuf hakkında yazılanların ya aşırı yerici ya da aşırı övücü değerlendirmeler olduğu söz konusu edilmiştir. Bu konu hakkında yapılması gereken tasavvufun din ilimlerinden birisinin olduğunu ispatlamak ve din olmadığını belirtmektir. Hicri ilk asırlarda sünnî tasavvuf anlayışı din bilimi haline gelme iddiasıyla gelişmiştir. Tasavvufun İslâmî ilimler çerçevesinde bir din bilimi olabilmesi için mevzûnun, meselelerinin, yönteminin ve maksadının belirlenmesi gerekmektedir. Tasavvufun mevzû; insanın ahlakî değişimidir. Meseleleri; haller ve makamlar, yöntemi; riyazet ve mücâhede, maksadı; Allah’ın ahlakı ile ahlaklanma olarak ifade edilmiştir.

Her ne kadar farklı dönemlerde üsluplar, düşünceler değişse de bu genel yapı her zaman bir çerçeve, sınır olarak sabit kalmıştır.

Kitabın öncelikli hedeflerinden birisi tasavvufun bir din bilimi olarak kabul edilmesidir. Aksi halde konuşulanların veya yazılanların hiçbir anlamı olmayacaktır. Tasavvufun din bilimi olmasının en önemli dayanağı “Cibril hadisi”nde belirtilen ihsan vurgusudur. Tasavvufu ihsan perspektifinden değerlendiren yazar onu, ‘bir Müslümanın hayatında ihsan derecesine ulaşmasına mümkün kılacak terbiye ve eğitimle ilgili disiplindir’ şeklinde tanımlamıştır. Tasavvufta ortaya çıkan her mesele ihlas çerçevesinde zuhûr etmiş, her sorun ise riyâkarlıkla irtibatlandırılmıştır.

Tasavvufun özünde ihsan vardır, ihsan ise ihlasta, ihlas ise ahlakta ve ibadet hayatında tevhit ilkesiyle yaşamaktır. Yazarın vurguladığı gibi İslam'da her mesele tevhidten doğar ve tevhide varır.

Eserin kırk üçüncü sayfasına kadar “Tasavvuf nedir?” “Din ilimleri çerçevesinde yeri nasıl tayin edilmelidir?” “İhsan hadisi bağlamında tasavvufun hal ve makamları nasıl değerlendirilmelidir?” sorularına cevap aranmıştır. Kitaba giriş bu bölümden sonra başlamaktadır. Giriş kısmında ise Gazzâlî ve *el-Munkız mine'd-Dalâl*'i üzerinden İslam'da nazarî düşüncenin gelişim süreci irdelenmiştir. Burada İslam düşüncesi üzerine değerlendirmeler yapılırken Gazzâlî merkeze alınmıştır. Çünkü o ve onun eserleri, sadece bir bilimden veya bir ekolden ibaret değildir; Gazzâlî bütün yönleriyle ve disiplinleriyle İslam düşünce hayatını etkileyen ve Gazzâlî sorunlarını göz önüne seren bir mütefekkindir. Gazzâlî ve el-Munkız tercih edilmiştir, çünkü, akıl-vahiy meselesi başta olmak üzere, Tanrı'nın âlemlerle olan tümel-tikel ilişkisi gibi bahislerde dinî düşüncenin beşerî ürünlerle mücadelesi sorununu en iyi şekilde eserlerine işleyen düşünürlerin başında gelmektedir. Gazzâlî ile bir kriz dönemi aşılmıştır bu sebeple müceddit olarak telakki edilmiştir. Müellife göre Gazzâlî sonrası “imtizaç” devri başlamıştır. Bu dönemin en önemli temsilcisi Fahreddin Râzî olarak kabul edilmelidir. Ardından tasavvuf İbnü'l-Arabî ve Sadereddîn Konevî ile sıçrama ve olgunluk evresine ulaşmıştır.

Yazara göre *el-Munkız mine'd-Dalâl* bir kriz kitabıdır. Bir mütefekkinin varlık ve hakikat araştırması sürecinde içine düştüğü derin entelektüel krizin sonucudur. Müellif, Gazzâlî'nin yaşadığı krizin tarihsel kökenlerini dile getirmiştir. Onun yaşadığı krizin, aslında İslam ümmetinin veya İslam düşünce ve bilimlerinin yaşadığı kriz olduğunu söyler. Bu yönüyle Gazzâlî bir toplumun şahidi ve bir mirasın sözcüsü sayılabilir.

Yazarın “Gazzâlî ve *Munkız*” yoğunlaşmasının sebebi, İslam düşüncesinin geçirdiği evreleri ve yaşanan krizi bir düşünür üzerinden takip etmektir. Gazzâlî’yi okumak İslam’ın yayılma sürecinde ortaya çıkan büyük tartışmaların, meydan okumaların tarihine şahitlik etmek demektir. Aynı zamanda Gazzâlî’nin tavrı bize “sünnet” ile “hayat” arasındaki dengeyi nasıl kuracağımız hakkında bir perspektifde sunmaktadır.

Günümüzde tasavvufa yönelen ilgi şiir, sanat, menkıbeler ve sırrılık boyutlarıyla genişlemiştir. Tasavvuf; insanda anlamdan çok hissiyat ve hayranlık uyandıran bir hal olarak anlaşılmaktadır. Tasavvufa yönelen bu ilginin en çok eleştirilmesi gereken noktası burasıdır. Problem tasavvuf disiplinine bir nazarî düşünce geleneği veya metafizik gelenek olarak bakılmamasıdır. Kitabın ana fikri sayılabilecek ve müellifin en çok üzerinde durduğu yer burasıdır. XIII. asırda metafiziğin yeniden inşâ edilmesi kaçınılmaz bir netice olarak görüldü. İbnü’l-Arabî’nin yaşadığı bu dönem tasavvufun olgunluk dönemi, tabiri câizse ağacın meyveye durduğu asırdır. İbnü’l-Arabî tasavvufu metafizik pencereden ele almayı kolaylaştıracak önemli bir muhakkik olarak nitelendirilmiştir. Kitabın genelinde ortaya koymaya çalıştığı ana hedef bu sayılabilir. Nitekim tasavvufun tanımı, klasik eserlerin telifi, tasavvufun diğer bilimler arasında ilmi bir disiplin olarak ispatlanması ve Gazzâlî, yazara göre tasavvuf tarihinin temelini oluşturuyorsa İbnü’l-Arabî’nin metafiziği yeniden inşâsında gövde konumundadır. Ekrem Demirli, İbnü’l-Arabî’yi “sahilsiz umman” olarak nitelendirmiştir. Arifler “derin denizin dalgıçları” kabul edilmelidir ona göre. Başka bir deyişle ilâhî bilgi deryasının kaşifleridirler.

Mevzubahis metafizik olunca İbnü’l-Arabî’yi zikretmenin kaçınılmaz olduğu birçok yerde vurgulanmıştır. Bununla birlikte hatırlanılması gereken bir diğer isim Sadreddîn Konevî’dir. Her ne kadar bir

geleneğin kurucu düşünürü olarak İbnü'l-Arabî'den söz edilse de, Konevî de belirli alanlarda 'mütehassıs' bir düşünürdür. Bütünüyle bir alanda yazmıştır. Yukarıda atıf olunduğu 'umman' tabiri genişlik ve düşüncenin zenginliği anlamında ele alırsak, Konevî'yi 'umman' için sahil sayabiliriz; artık sahilless umman yok, insanın takip ve istifa edebileceği bilgi alanı söz konusu olmuş olur. Müellife göre Konevî, İbnü'l-Arabî kadar müessir bir düşünürdür. Öte yandan Konevî, salt bir metafizikçi olarak da kabul edilmelidir. Konevî'nin en büyük özelliği, sistematik bir yönteminin olması ve İbnü'l-Arabî gibi sistemsiz düşünürleri de tedris edilebilir, okunabilir hale getirmesidir. İbnü'l-Arabî geniş bir alanda kalem oynatmış kelâmın ve fikhın muhtelif bahislerinde meseleleri incelemeye tâbi tutmuştur. Müellife göre bu durum İbnü'l-Arabî'yi anlama açısından büyük bir sorun teşkil etmiştir. Bu sebeple Şeyh-i Ekber'in en azından gelenek içerisinde mütalaa edilerek okunması bir zorunluluk olacaktır.

Metafizik geleneği anlamak için İbnü'l-Arabî'yi daha iyi incelemek gerekir. İbnü'l-Arabî'yi anlamak için ise ona gelen miras ayrıntılı tedkik edilmelidir. Asr-ı saadet sonrası, İslam toplumu bir takım hadiselerle karşılaşmıştır. İslamda ilk zâhitlik hareketleri ve sorunları yaşanmış ve bu dönem yazara göre şârihler dönemi olarak nitelendirilerek tasavvuf klasikleri ile sınırlandırılmıştır. Şeriat-hakikat tartışmalarının yaşandığı bir asır olarak görülmüştür. İbnü'l-Arabî'yi tam manasıyla anlamak için ikinci ayağa dikkatle bakmak gerekir. İkinci ayak ise müellefin vurgusuyla İslam nazârî düşüncesini teşkil eden metafizik geleneğin ve kelim ilminin seyridir.

Ekrem Demirli'ye göre İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerinin bir kısmı ihmal edilmiş bir kısmı yeterli düzeyde anlaşılammış bir kısmı da başka düşüncelere ircâ ettirilerek etkisizleştirilmiştir. Bir sûfi'nin söyleyebileceği şeyler belli hudutlar çerçevesinde sınırlandırılmıştır. İbnü'l-Arabî'nin ise,

sınırları aşan düşüncelerinin nereye konulacağı tespit edilememiştir. Bazen şairce sözler, bazen işrâkîlik, bazen de sûfî aşırılıklar olarak etkisizleştirilmiştir. Onun tarih teorisi gözden kaçan bir husustur. İbnü'l-Arabî kendi devrini İslam ve insanlık mirası içinde bir yere yerleştirmek üzere bir tarihçilik yapmıştır. Başka bir deyişle bir maksada doğru ilerleyen zaman anlayışı ve döngüsellik, tarih teorisinin temel tezleri niteliğindedir.

Şeyh-i Ekber'in İslam ümmeti içinde teşekkül etmiş mirası hakkındaki değerlendirmeleri de tarihsel açıdan önem arz etmektedir. Yazar bunu üç alanda ele almıştır. Birincisi sûfî zahitlerle ilgili değerlendirmelerdir. Öncelikle İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf anlayışının genel hatlarıyla bir zühd eleştirisi olduğu kabul edilmelidir. Özellikle ticaret hayatıyla ilgili zahitlik, evlilik hayatı ve dünyevîliğin çeşitli alanlarıyla ilgili hususlarda zahitlik eleştirisi İbnü'l-Arabî'nin düşüncesinde merkezî yer tutar. Mirasın ikinci ayağı kelam disiplini. Yazara göre İbnü'l-Arabî'nin kelam hakkındaki görüşlerini bilmeden olgunluk devrinin bilgi anlayışı idrak edilemez. İbnü'l-Arabî'nin kelam hakkındaki görüşleri Gazzâlî'den daha aşırı ve eleştirel kabul edilmelidir. Ona göre kelam ilmine yetersiz demek yetmez, aynı zamanda tutarsız bir ilimdir. Yazar İbnü'l-Arabî'nin Gazzâlî'nin kelam hakkındaki yetersizlik fikrini savunduğunu belirtir. Buna delil olarak Şeyh'in 'bir şehre bir kelamcı yeter' cümlesiyle meseleyi özetlemektedir. İbnü'l-Arabî ve takipçileri tarafından kelamın yetersiz hatta tutarsız sayılmasının sebebi müellife göre çok açıktır; çünkü sûfiler Tanrı'nın varlığını zaten 'verili (müsellem)' kabul etmişlerdir, dinî düşünceyi ise ispatlanabilecek bir şey olmaktan çok bir gelenekte (sünnet) yaşamak şeklinde anlamışlardır.

Yazar, İbnü'l-Arabî'nin kelamı tutarsız bulmasının sebeplerinden birinin tevil anlayışına yönelttiği eleştirilerden kaynaklandığını

belirtilmektedir. Tevil belirli bir zihnin algısının, nassa dayatılmasından başka bir şey olmadığını söylemekte, söz konusu olan vahiyse, vahyi okumak değil, vahyi zihne indirgemekten ibarettir. Tevil bizi nassa yaklaştırmaktan ziyade ondan uzaklaştırır, nassı anlamak yerine nassı belirsizleştiren bir engele dönüşür. Anlamak için çaba harcamak yerine, tevil ederek sorumluluktan kaçmak, İbnü'l Arabî'nin eleştirisinin ana noktasıdır. Müellife göre İbnü'l-Arabî'nin bu tavrı, “akla karşı vahyi, felsefeye karşı dinî düşüncüyü savunmak” şeklinde ifade edilebilir.

Kitabın birinci bölümü, “İbnü'l-Arabî neyi inşâ etti?” sorunsalıyla neticelenmektedir. İslam düşüncesinin altın çağı, olgunluk dönemi olarak tasvir edilen İbnü'l-Arabî asrı, geleneğe ne katkı sağladı? sorusu önemlidir. Yazara göre, öncelikli mesele Tanrı'nın âlemle olan ilişki tarzıdır. Yazar, aslında bütün teorileri bu ana konunun birer paçası hükmünde konumlandırmaktadır. İbnü'l-Arabî yaratılış teorisini, Allah'ın mutlak varlık olarak kabul edilmesiyle geliştirmiştir. “Mutlak varlık tecelli edince âlem var olmuş, âlemdeki her bir tikel sonsuz sayıda olmak üzere meydana gelmiştir” teorisinin asıl çıkış noktası “kenzi mahfi” hadisidir. Ve yaratılış düşüncesi bunun üzerine inşâ edilmiştir. Bu teori filozofların sudur teorisine benzer; İbnü'l-Arabî nedenselliğe bağlı kalmayarak filozofların düşüncesini aşmış ve vesileci sudur teorisini ortaya çıkarmıştır. “sudûr” teorisini kabul ederken, determinist kısmına karşı çıkmıştır. İbnü'l-Arabî'nin geleneğe en önemli katkısı budur.

Kitabın iki kısma taksim edildiğini daha önce belirtmiştik. İkinci bölüm muhtelif zamanlarda yapılan röportajlardan oluşmaktadır. Söyleşiler genel itibariyle kitabın birinci bölümünde mevzubahis edilen konular çerçevesinde şekillenmektedir. İbnü'l-Arabî'nin Sadece tasavvuf disiplini nazarında değil İslam düşüncesinin de önemli bir mihenk taşı olduğu

vurgulanmıştır. İbnü'l-Arabî “anlaşılması zor” bir düşünürün aksine “halk dilinde konuşan” bir metafizikçi olarak betimlenmiştir. Esere alınan söyleşilerin bir kısmı akademik ve derin içeriği olan metinler olmakla beraber, bazıları farklı gazetelerde yayınlanan kısa ve yüzeysel içerikli konuşmalardır. Röportajların kitabın içine dahil edilmesi ise kitabı hacimli hale getirmiştir.